

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА**

ГЛАДУН ГАЛИНА ІГОРІВНА

УДК 340.12

**ПРАВОВА ДОПОМОГА
ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН**

12.00.12 – філософія права

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Хмельницький - 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Хмельницькому університеті управління та права, Хмельницька обласна рада.

Науковий керівник доктор філософських наук, професор,
БЛІХАР В'ячеслав Степанович,
Львівський державний університет
внутрішніх справ,
завідувач кафедри філософії та політології.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, доцент,
ГУРАЛЕНКО Наталія Анатоліївна,
Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича,
доцент кафедри філософії та теорії права;

кандидат юридичних наук, доцент,
КОПЕЛЬЦІВ-ЛЕВИЦЬКА
Єлизавета Деонізіївна,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
доцент кафедри правознавства, соціології
та політології.

Захист відбудеться «21» лютого 2019 року о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 70.895.02 у Хмельницькому університеті управління та права за адресою: 29013, м. Хмельницький, вул. Героїв Майдану, 8, конференц-зал (ауд. 907).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Хмельницького університету управління та права за адресою: 29013, м. Хмельницький, вул. Героїв Майдану, 38.

Автореферат розісланий «___» січня 2019 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. Ю. Димінська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Процеси, що відбулися з людиною у кінці ХХ – на початку ХХІ століття, не залишилися осторонь досліджень соціально-гуманітарних наук. Так, наприклад, для філософії цього періоду є характерним плюралізм ідей; вже давно в історії залишилися періоди панування певних поглядів та течій, намагання крізь їхню призму, до певної міри однобічно, пояснити як людину, так і явища, що її оточують.

Людина є одним із ключових предметів досліджень у філософії, а питання чи проблеми, пов'язані з її буттям, тепер пояснюються, тлумачаться під різними кутами зору, кожний з яких намагається розв'язати їх, проектуючи власні розробки на покращення майбутнього людини зокрема та людства загалом.

Право також визнає людину абсолютною цінністю. У цій науці закріпилося положення про необхідність захисту інтересів усіх членів суспільства задля його гармонійного існування та подальшого розвитку. Саме ці погляди склали підґрунтя розвитку таких правових інститутів, як права та свободи людини і громадянина, правова допомога, адвокатура; постійно вдосконалюють свою роботу правоохоронні органи, поява численних громадських організацій, які здійснюють системний моніторинг дотримання прав і свобод людини та громадянина, контроль діяльності правоохоронних та судових органів.

Кожна людина повинна мати можливість відстоювати свої права та свободи законними способами. На жаль, не всі члени суспільства спроможні належним чином захищати свої права та обов'язки. Далеко не кожний громадянин володіє юридичними знаннями, а відтак, не здатний повною мірою відповідно до закону захистити себе та своїх близьких. Більшість людей звертаються за кваліфікованою допомогою до фахівців у галузі права. Сьогодні необхідність правової допомоги відчувають не тільки окремі громадяни (фізичні особи), але й державні установи та організації різних форм власності (приватні, державні тощо). До числа органів, в яких можна отримати кваліфіковану правову допомогу, належать суди, державні установи (міська, районна, селищна ради та ін.), прокуратура, нотаріат, юридичні клініки, приватні детективні агентства, адвокатура тощо.

Шляхи вирішення науково-прикладної проблеми, задекларованої у темі дослідження, відображено у трактатах, вченнях, наукових розвідках, працях як давніх мислителів, так і сучасних дослідників. У їх числі такі: Арістотель, В. А. Бачинін, М. Гартман, Гегель, Т. Гоббс, Дж. Локк, В. П. Малахов, Ж. Марітен, Ш. Монтеск'є, В. С. Нерсисянц, Платон, К. Поппер, А. П'єр, Ж.-Ж. Руссо, А. де Токвіль, Л. С. Явич та ін. Варто також згадати роботи таких українських науковців, як: В. С. Бліхар, В. В. Буяшенко, В. М. Вовк, Т. З. Гарасимів, В. К. Грищук, Н. А. Гураленко, О. Г. Данильян, В. В. Дудченко, А. А. Козловський, Є. Д. Копельців-Левицька, А. Ф. Крижанівський, С. І. Максимов, О. М. Омельчук, Н. В. Ортинська, С. В. Пасічніченко,

П. М. Рабінович, С. С. Сливка, А. С. Токарська, М. П. Требін, В. В. Шишко, Н. В. Хмелевська, М. М. Цимбалюк, М. Й. Штангрет та ін.

На сьогодні всі аспекти правової допомоги так чи інакше залежать від державної політики у сфері розвитку правових відносин та правової культури загалом. Щоб побудувати правову, соціальну державу, котра б провадила свою діяльність на загальноприйнятих принципах верховенства права, законності, гуманності, потрібно налагодити внутрішній механізм реалізації суспільно-правових відносин, підняти рівень культури та освіченості населення, що, в свою чергу, складає основу формування громадянського суспільства, в якому права та обов'язки, честь та гідність, закон та порядок будуть пріоритетами.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016-2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., у межах науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права «Теоретико-історичні проблеми розвитку держави і права» на 2017–2023 роки (номер державної реєстрації 0117U000103), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2013–2016 роки (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017–2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Мета і задачі дослідження. *Мета дисертації* – окреслити філософсько-правову концепцію правової допомоги як правового феномена на основі структури філософського знання (онтології, гносеології, методології, аксіології, антропології, праксеології). Відповідно до мети в науковій роботі поставлено такі *задачі*:

- здійснити порівняльно-правовий, історико-філософський і філософсько-правовий аналіз правової допомоги;
- визначити особливості філософсько-правового аналізу правової допомоги, спираючись на загальнонаукову та спеціальну методологію і структуру філософського знання;
- розкрити філософсько-правову аксіоматику концепту «правова допомога»;
- з'ясувати значення неklasичного праворозуміння правової допомоги як філософсько-правового феномена;
- обґрунтувати доцільність соціально-філософського та діалектико-герменевтичного тлумачення правової допомоги;
- охарактеризувати стрижневі підстави функціонування правової допомоги на засадах гносеологічної мотивації;
- вивчити філософсько-правовий феномен правової допомоги у контексті правової соціалізації людини;
- обґрунтувати філософсько-правову концепцію людиновимірності правової допомоги;
- проаналізувати ціннісну аргументацію феномена правової допомоги;

–визначити екзистенцію правової допомоги як філософсько-правового феномена;

–обґрунтувати значення правової доктрини для функціонування правової допомоги;

–сформувати основу активізації правової допомоги в реаліях становлення України як держави соціально-демократичної орієнтації;

–намітити можливі напрями вдосконалення функціонування феномена правової допомоги в умовах демократизації громадянського суспільства в сучасній Україні.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у зв'язку із наданням правової допомоги.

Предмет дослідження – права допомога як соціальний феномен.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації обрано з урахуванням поставленої мети і задач дослідження. Для цього автор наукової роботи застосувала загальнонаукові методи: *логічні* (аналіз, синтез, дедукція, індукція), *системно-структурний*, а також спеціальні – *історичний*, *соціологічний*, що уможливили встановлення особливостей надання правової допомоги та їх взаємодії з іншими соціально-правовими явищами, проведення ретроспекції соціально-філософського та філософсько-правового вимірів правової допомоги, простеження процесу формування ідеї правової допомоги в наукових поглядах українських і зарубіжних вчених тощо (1.1, 1.3, 2.3, 3.2). Використання *герменевтичного* методу сприяло тлумаченню та інтерпретації суті правової допомоги (підрозділи 2.2, 4.2).

Компаративістський метод сприяв виявленню ключових напрямів міжнародного досвіду правової допомоги (підрозділи 2.1, 3.2). *Метод догматичного аналізу* правових явищ (в українському та міжнародному соціокультурних просторах) дав змогу дослідити соціально-правове регулювання надання правової допомоги в українській державі (підрозділи 3.3, 4.1, 4.3).

Окрім основних методів, у дисертації використано й *принцип єдності онтологічного і гносеологічного, принцип актуалізму* (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 3.1, 3.2).

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що вона є першим загальнотеоретичним дослідженням філософсько-правової концепції правової допомоги як правового феномена на основі структури філософського знання (онтології, гносеології, методології, аксіології, антропології, праксеології). Наукова новизна конкретизується у таких положеннях:

уперше:

– здійснено аналіз проблемного поля правової допомоги як філософсько-правового феномена, що дозволило зробити висновок про його зв'язок з правом на допомогу, зважаючи на те, що без його позитивно-правового закріплення та виходу на праксеологію даний концепт втрачає будь-який сенс. Право ж на правову допомогу, що власне і є праксеологією цього феномена, можна розглядати у конституціональному, цивільно- та кримінально-правовому зрізах;

– визначено особливості філософсько-правового аналізу правової допомоги, що дозволяють на основі загальнонаукової методології дослідження феномена правової допомоги сформулювати його на доктринально-ідеологічних, стратегічних та інструментальних засадах. Перші з них окреслюють той чи інший тип праворозуміння, другі – арсенал основних засобів досягнення мети, треті дають змогу виробити сукупність стійких уявлень про право та досліджуваний об'єкт;

– розкрито філософсько-правову аксіоматику концепту «правова допомога», що дозволило більш повно розкрити структуру допомоги як явища. Суб'єктно-об'єктні ролі жорстко не закріплюються за учасниками допомоги. Це обумовлено тим, що практично всі принципи, поняття та визначення системного підходу знаходять адекватне вираження в концептуальному змісті допомоги. Головним чином йдеться про органічність упровадження в концептуальний зміст допомоги таких понять, як: структура, процес, функція, стан, системний ефект;

– обґрунтовано гносеологічну мотивацію правової допомоги на основі дослідження соціально-правового виміру правової допомоги, що сприяло більш структурованому і систематизованому усвідомленню внутрішньої структури права і правовідносин у суспільстві, визначенню внутрішніх зв'язків, що взаємодіють між різними сферами впливу права на суспільний стан, культуру та правову соціалізацію населення;

– охарактеризовано правову допомогу як філософсько-правовий феномен у межах правової соціалізації людини, що підтверджує тезу, відповідно до якої під час надання правової допомоги людина, соціалізуючись, не лише пасивно сприймає різні впливи (зокрема виховні), а поступово переходить від позиції об'єкта правового впливу до активного суб'єкта правовідносин. У процесі правової соціалізації людина, як активний учасник надання чи отримання правової допомоги, залучається у ці соціальні відносини, перетворюючись на активного суб'єкта дій у правовій сфері;

удосконалено:

–підходи до розуміння поняття «правова допомога» на основі аналізу філософських, правових, філософсько-правових учень різних періодів, а також до узагальнення недоліків та переваг кожного з них;

–способи аналізу поняття, філософсько-правових особливостей правової допомоги та її значення для суспільства, що актуалізує правову допомогу як частину правової культури суспільства, яка не лише є вираженням правосвідомості членів суспільства, а й спрямована на конкретні зміни в суспільному житті, на об'єктивно реальне перетворення дійсності за допомогою норм права;

–методологію вивчення правової допомоги як філософсько-правового феномена, що актуалізує його соціально-філософське та діалектико-герменевтичне тлумачення;

дістали подальшого розвитку:

–теоретико-методологічні засади аналізу правової допомоги, які відображають актуальність і важливість з'ясування людиновимірності

феномена допомоги. Зроблено висновок, що діяльність із надання правової допомоги повинна бути організована відповідно до суспільної природи будь-якої діяльності людини;

–наукове тлумачення філософсько-правового розуміння правової допомоги як аксіологічної імплементації права вибору у двох площинах: вибір особи, яка звертається за правовою допомогою, та вибір особи, котра надає правову допомогу;

–філософсько-правове обґрунтування екзистенції правової допомоги, що підтверджує важливість визнання цього феномена як конкретного механізму гармонізації відносин у зв'язках «людина – людина», «людина – суспільство», «людина – держава»;

–розуміння принципів правової доктрини як фундаменту правової допомоги, оскільки саме вона має безпосередній вплив на правозастосування. Виділено такі шляхи впливу: розробка понятійно-категоріального апарату, залучення провідних науковців до роботи над конкретними нормативно-правовими актами, а також до надання допомоги в ролі експертів за необхідності тлумачення та застосування норм права, сприяння вдосконаленню юридичної техніки.

Практичне значення отриманих результатів. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані:

– у правотворчій діяльності – для вдосконалення чинного законодавства та унормування в ньому правових стандартів з метою підвищення ролі правової допомоги в суспільстві;

– у науково-дослідній роботі – для подальших розробок проблематики правової допомоги як філософсько-правового феномена та на загальнотеоретичному рівні;

– в освітній діяльності – для оптимізації змісту посібників і підручників, а також під час викладання таких навчальних дисциплін, як «Філософія права», «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Філософсько-правові проблеми юридичної відповідальності» та ін. (*Акт про реалізацію результатів наукових досліджень Хмельницького університету управління та права від 15.05.2018 року*).

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційної роботи, її основні висновки та рекомендації оприлюднено на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, семінарах і круглих столах, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (м. Ужгород, 25–26 грудня 2015 р.); IX Міжнародній заочній науково-практичній конференції «Развитие науки в XXI веке» (м. Харків, 30 грудня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації» (м. Київ, 11–12 березня 2016 р.); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави» (м. Одеса, 25 березня 2016 р.), Науковому семінарі «Сучасний конституціоналізм: проблеми теорії та практики (до 20-ї річниці Конституції України)» (м. Львів, 24 червня 2016 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено у 11 публікаціях, із них п'ять наукових статей – у фахових виданнях України з юридичних наук, одна – в науковому періодичному виданні іноземної держави (Республіка Молдова) та п'ять – тези доповідей на науково-практичних заходах.

Обсяг і структура дисертації. Структура й обсяг дисертаційної роботи обумовлені метою, задачами та предметом дослідження. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, що охоплюють дванадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 242 сторінок, з якого основного тексту 213 сторінок, список використаних джерел – 15 сторінок (192 найменування), додатки розміщено на чотирьох сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації, визначено її зв'язок із науковими програмами, планами, темами, мету і завдання, об'єкт і предмет, методи дослідження, сформульовано наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, наведено відомості про особистий внесок здобувача, апробацію результатів і публікації.

Перший розділ «Теоретико-методологічне обґрунтування правової допомоги як соціального феномена» складається із трьох підрозділів.

У *підрозділі 1.1 «Становлення та розвиток ідеї правової допомоги»* автором відстоюється теза, згідно з якою слід відштовхуватися від критеріїв поділу правової допомоги на філософський і загальносоціальний феномен та на право. У першому випадку суб'єктом надання має бути кожен член суспільства, а контролером – його совість; у другому – як це і передбачено законом – держава, а контролером – неурядові організації та громадянське суспільство.

Право на правову допомогу передбачено у міжнародно-правових актах, що стосуються прав людини на рівні правових принципів (демократизму, гуманізму, свободи та відповідальності, рівності й ін.) та статей закону, а також закріплено у Конституції нашої держави. Відтак воно є абсолютно опозитивним, має свої гарантії захисту та спосіб реалізації.

На сьогодні права допомога – один із важливих правових механізмів, необхідний для реалізації прав і свобод кожної людини та громадянина. Труднощі та перепони, з якими зустрічається людина в державотворчих і правотворчих процесах (хто немає необхідних навичок і знань з юриспруденції в цілому, а тому не спроможний повною мірою використовувати ефективно правові засоби з метою захисту своїх прав), вкрай потребує допомоги фахівця з права.

У *підрозділі 1.2 «Методологія вивчення проблеми феномена правової допомоги»* охарактеризовано сукупність методологічних підходів, методів і принципів, що дозволило визначити методологічний дискурс дослідження феномена правової допомоги у межах філософії права, яка пропонує широкий спектр різноманітних дослідницьких засобів, що мають в основі здобутки основних типів праворозуміння сьогодення: природно-правового, позитивно-

правового, інтегративного та комунікативного, а також досягнення антропологічної та аксіологічної правових парадигм. Зрештою, доведено, що на сучасному рівні розвитку суспільства основне завдання правової допомоги полягає у захисті та гарантуванні громадянам можливості реального доступу до правосуддя. Іншими словами, можливість громадянина самому захищати свої законні права та інтереси, свободу, честь і гідність, а також за рахунок правових механізмів мати шанс захисту від неправомірних посягань із сторони інших людей чи організацій.

У підрозділі 1.3 «Філософсько-правовий аналіз змісту правової допомоги як соціального феномена» обґрунтовується теза, відповідно до якої право людини на правову допомогу або ж на державно-юридичний захист її прав та свобод спеціальними засобами – це право на здійснення в процесі національної правозастосовної юрисдикційної діяльності заходів щодо примусового виконання обов'язку, необхідного для реалізації прав людини, або щодо відшкодування такого права, або ж щодо попередження чи припинення його порушення. Відзначається, що термін «допомога» містить соціальних характер, а то й більше – є його причинно-наслідковим зв'язком.

Термін «соціальне» – сукупність ознак та особливостей суспільних відносин, що зосереджуються у стосунках спільнот та індивідів, їхнього ставлення до власної суспільної ідентичності. Відтак, ми обґрунтовуємо правову допомогу, як базову складову формування суспільних відносин. Правова допомога служить на благо суспільству, є підтримкою держави, без якої унеможлиблюється розвиток громадянського суспільства загалом. У такому контексті доцільно відзначити, що правова допомога балансує між державою та її громадянином, який потребує правової допомоги протягом життя.

Другий розділ «Онтологічне обґрунтування правової допомоги як соціального феномена» складається із трьох підрозділів.

Підрозділ 2.1 «Соціально-філософське обґрунтування необхідності правової допомоги» присвячений дослідженню соціокультурної складової правової допомоги. Стверджується, що в сучасному суспільстві основне завдання правової допомоги полягає в тому, щоб гарантувати громадянам можливість реального доступу до правосуддя, іншими словами, дати громадянину можливість самому захищати свої законні права та інтереси, свободу, честь та гідність, а також за рахунок правових механізмів мати шанс на захист від неправомірних посягань із сторони інших людей чи організацій. У зв'язку з цим правову допомогу можна розглядати як складне системне утворення, яке потрібно піддавати науково обґрунтованому системно-структурному аналізу з урахуванням розвитку правового життя, правових потреб і можливостей, існування та поширення правових цінностей у сучасному суспільстві.

У підрозділі 2.2 «Діалектико-герменевтичне тлумачення правової допомоги» виявлено, що правова допомога: реалізується за рахунок державних органів, установ та організацій (нотаріуси, прокурори, юристи, поліція та ін.); здійснюється на платній та безоплатній основі; має підтримку з боку держави; її

основні цілі та задачі – забезпечити рівність прав та свобод кожної людини та громадянина; вона виступає основною умовою захисту в судах, прокуратурі, поліції та інших, державних органах, регулюється нормами права.

Говорячи про всю повноту змісту феномена правової допомоги, варто усвідомити, що він охоплює два види права: право на отримання юридичної інформації; право на юридичний (судовий) захист. Із обома зазначеними вище видами правової допомоги тісно пов'язана професія адвоката. Зміст адвокатської діяльності регламентований відповідним законом. У філософському зрізі окресленої проблеми набувають актуальності такі питання: історіософська суть адвокатури, зміст внутрішнього імперативу службового обов'язку адвоката. Деонтологічний аналіз права на правову допомогу дає підстави стверджувати, що стан речей у сфері ефективної реалізації цього права залежить як від особистісних властивостей суб'єктів його надання-отримання, так і від рівня розвитку правової держави та громадянського суспільства.

У підрозділі 2.3 *«Мотивація підстави правової допомоги»* правову допомогу досліджено у мотиваційному вимірі, відповідного до якого правова допомога має на меті сконцентрувати увагу на глибинній сутності людини з урахуванням усіх її соціальних зв'язків, логарифмічному моделюванні соціальних процесів та їхньому розвитку, чим зумовлює можливість виявлення більш оптимальних шляхів подолання соціальних протиріч та конфліктів. Як явище суспільного характеру, правова допомога є своєрідною моделлю підтримки, яку суспільство реалізує в реальній історичній період відповідно до характерних особливостей культурно-соціального, національного, соціально-політичного прогресу.

В останні десятиліття правова допомога значно актуалізувалась, що підтверджується збільшенням кількості юридичних агенцій, консультацій, відкриттям юридичних клінік та адвокатських бюро. В свою чергу, це посилює інтерес громадськості до зазначеного питання, поглибило співпрацю між простими громадянами та державними установами. Усе частіше можна почути про правову допомогу як одну із частин єдиного механізму контролю суспільства над самим собою. В XXI столітті наявність правової допомоги в громадянському суспільстві свідчить про демократизацію та розвиток як правового, так і соціального механізмів, що забезпечують розвиток усіх сфер суспільного життя.

Розділ третій «Гносеологічні засади правової допомоги як соціального феномена» складається із трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1 *«Соціально-правова гносеологія правової допомоги»* обґрунтовано, що пізнання феномена правової допомоги, в межах гносеологічного дискурсу, відбувається в процесі взаємодії суб'єкта і об'єкта правовідносин; пізнання особливостей правової допомоги фіксує реальні особливості соціально-правового процесу та діяльності людини й суспільства у правовій сфері, виявом якої вони виступають. У контексті надання правової допомоги акцентовано увагу на обов'язковості об'єктивно-супутнього підвищення рівня володіння основними юридичними знаннями в суспільстві та окремими його членами, важливості виховання поваги до закону та права,

свідомого дотримання норм права, розуміння соціальної юридичної цінності права, нетерпимості до правопорушень.

Підрозділ 3.2 «Пізнання феномена правової допомоги як результату правової соціалізації людини» присвячено вивченню взаємовпливу двох соціокультурних феноменів – правової допомоги та правової соціалізації. З'ясовано умови правової соціалізації, що якісно підвищують рівень правової допомоги, у числі яких: загальний рівень політичних, економічних, культурних, ідеологічних відносин у суспільстві та державі; цілеспрямоване правове виховання; правова освіта; наявність суспільної правосвідомості в цілому і рівень дотримання правової поведінки; рівень правової пропаганди; безпосереднє соціальне оточення людини і вплив на неї малих формальних і неформальних груп; випадкові соціально-правові впливи на професійну діяльність і життя загалом; правове спілкування в межах правовідносин.

Правова освіта повинна продовжуватися протягом усього життя людини, оскільки правове поле постійно змінюється, що впливає із принципу соціальної ефективності правової освіти та її постійного оновлення. Застосування цих принципів дозволить забезпечити суттєве зростання культурно-правового освітнього рівня особистості відповідно до постійно зростаючих потреб українського суспільства.

Правова допомога неможлива без правової соціалізації особистості. Вже сама структура соціуму передбачає наявність, з одного боку, соціальних інституцій як необхідних засад існування держави, а з іншого – комунікативних практик як основ сфери публічності демократичного та громадянського суспільства.

У підрозділі 3.3 «Соціально-філософська значимість правової допомоги в нинішніх умовах демократизації українського суспільства» комплексно охарактеризовано значення правової допомоги для становлення громадянського суспільства в Україні. Стверджується, що правову допомогу в громадянському суспільстві можна розглядати як правову допомогу в державному та недержавному секторах економіки, сфері політичного чи соціального життя; як юридичну роботу громадських об'єднань і організацій, котрі спеціалізуються на наданні послуг суб'єктам правовідносин. У такому випадку право на отримання кваліфікованої правової допомоги стає одним із аксіологічно обґрунтованих прав людини і громадянина, адже це право є важливим чинником та державною гарантією правового дотримання всіх інших прав.

Четвертий розділ «Антропологічно-аксіологічні та праксеологічні концепції філософсько-правового виміру правової допомоги» складається із трьох підрозділів.

У підрозділі 4.1 «Людиновимірність правової допомоги» узагальнено та проаналізовано наукові підходи до визначення феномена правової допомоги, який не може існувати окремо від людини, поза нею. Правова допомога є соціально-правовим інститутом, створеним для захисту прав, свобод та інтересів людини, побудованим на принципах гуманізму, справедливості, рівності, покликаним працювати для забезпечення сталого розвитку та функціонування держави.

Правова допомога покликана задовольняти потреби людини у захисті чи відновленні своїх вже порушених прав і свобод. Тобто сама по собі правова допомога є цінністю. На цінність правової допомоги безпосередній вплив має особа людини, яка її надає, – особа юриста. Цю особу можна охарактеризувати сукупністю таких рис і якостей: синкретизм моралі та права; вищий за загальностатистичний культурний рівень, що обумовлений вимогами до професії; усвідомлене визнання як загальнолюдських, так і спеціальних правил, розроблених відповідно до вимог професії; переважання таких рис характеру, як стриманість, порядність, ввічливість, відповідальність.

Ця особа передусім повинна бути правосвідомою. Правосвідомою особистістю можна назвати юриста, який має власну усвідомлену чітку систему поглядів, уявлень, які виражають його ставлення до людини загалом та до представників різних соціальних груп зокрема, до права, правосуддя, правозахисної діяльності.

У підрозділі 4.2 «Правова доктрина як ціннісна вмотивованість правової допомоги» простежено вплив правової доктрини на формування ідеї правової допомоги. З'ясовано, що правова доктрина як фундамент правової допомоги – це система теоретично обґрунтованих наукових поглядів, об'єднаних у концепцію, яка визначає засади державної політики у цій сфері життєдіяльності суспільства та формує напрями її подальшого розвитку та вдосконалення. Отже, ціннісна вмотивованість правової допомоги полягає насамперед, у тому, що вона характеризує стан суспільства на конкретному етапі його розвитку, виступає фактором розвитку права, є адаптивною до вимог та викликів суспільства, є засобом забезпечення правового порядку, являє собою відкриту систему, здатну перебувати в постійному русі та змінювати свої компоненти.

Підрозділ 4.3 «Активізація правової допомоги в українських реаліях» присвячено вивченню стану та рівня правової допомоги в українському суспільстві. Акцентовано увагу на тому, що в сучасних умовах чи не кожний, хто звертається до суду, потребує професійної правової допомоги. Ця послуга в Україні є дорогою, а тому не кожний може це собі дозволити (знову ж таки питання платоспроможності заявника, позивача є актуальним). З огляду на це, в Україні є передумови для активізації правової допомоги. Ці передумови є сукупністю заходів з боку держави та певних зусиль з боку населення. За такого поєднання сфера надання правової допомоги стане більш доступною для пересічних громадян, підвищиться рівень довіри населення до судових та правоохоронних органів.

У сучасному українському суспільстві слід констатувати наявність специфічних для існування ефективної правової допомоги закономірностей. Серед них можна виокремити такі: зростання рівня юридичної освіченості українського суспільства, збільшення кількості професійних консультаційних юридичних фірм; підвищення рівня правової культури і правосвідомості громадян; взаємозв'язок правової сфери з іншими сферами життєдіяльності суспільства; розвиток правового життя суспільства як цілісної системи та побудова всіх її структурних компонент; взаємозв'язок і взаєморозвиток різноманітних рівнів організації правового життя в Україні. Врешті решт,

Україна як молода та демократична держава на європейських теренах починає формувати правове суспільство, в якому надання правової допомоги виступає основною складовою системи реформування суспільства.

ВИСНОВКИ

У дисертації репрезентовано теоретичні підсумки роботи, які в узагальненому вигляді розкривають мету, демонструють результати виконаних задач і наукову новизну дослідження.

1. Правова допомога як соціальний феномен є одним із найважливіших соціально-правових засобів правової системи суспільства, необхідним елементом механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Об'єктивні труднощі пересічного громадянина, який не володіє спеціальними юридичними знаннями та навичками, щоб ефективно використовувати соціально-правові засоби для реалізації та захисту своїх інтересів, зумовлюють необхідність надання допомоги юристом-фахівцем.

2. На сьогодні правова допомога виступає одним із важливих правових механізмів, засобів та способів, необхідним чинником реалізації прав та свобод кожної людини та громадянина, забезпечення їхніх законних прав, свобод, захисту честі та гідності. Труднощі та перепони, з якими стикається пересічна людина в державі, не маючи необхідних навичок та знань у сфері юриспруденції та права загалом, а тому не може повною мірою ефективно використовувати правові засоби для захисту своїх прав, зумовлюють потребу у спеціалістах у галузі права. Через це в сучасних умовах набуває актуальності якісна правова допомога, яка б надавалась на безоплатній основі всім громадянам, що потребують такої допомоги.

3. Гносеологічна мотивація відіграє неабияку роль у процесі розуміння та інтерпретації самого поняття «правова допомога», оскільки допомагає зрозуміти, як саме, де та коли виникло це поняття, яку саме інформацію воно несе в собі, а також як реалізує процес формування в людині нового знання, необхідного в повсякденному житті. За рахунок пізнавальних процесів людина здатна дати реальну оцінку правовій допомозі та її ефективності, зрозуміти всю її значущість в повсякденному житті для регулювання суспільно-правових відносин та полегшення життя кожної людини і громадянина.

4. Правова допомога, як будь-який інший процес теоретичної і практичної діяльності людини у сфері права, тісно пов'язана із процесом пізнання. Право, як й інші види соціальних норм, належить до тих основних форм і засобів, за допомогою яких здійснюється регуляція суспільної поведінки та суспільних відносин. Саме право у найбільш концентрованій формі відображає об'єктивну потребу сучасного суспільства впорядкувати власні дії, поведінку та взаємовідносини згідно із суспільно необхідними правилами.

Потреби виявити та актуалізувати категорії правової гносеології надання правової допомоги постають особливо актуально в наш час у зв'язку із побудовою правової держави на принципах демократичного суспільства та в умовах, коли бурхливе суспільне життя, у тому числі у сфері права,

характеризується багатогранністю, значним внутрішнім протиріччям і динамізмом. Без гносеологічного підходу до відображення правових категорій, без теоретичного осмислення і потреби розширити розуміння правових реалій та їх впливу на практичну діяльність суб'єктів правовідносин не можна створити цілісну картину життєдіяльності суспільства з усіма його суспільними підсистемами, включаючи і правову сферу.

5. Правова допомога як вид соціально-правового регулювання взаємовідносин, не лише правових, здійснює прямий вплив на процеси соціалізації особистості, орієнтуючи індивіда в різноманітті соціального буття. Вона через безпосереднє застосування юридичної практики та набутого правового досвіду у вирішенні проблем, з якими стикаються учасники правовідносин, створює певні моделі дій, вчинення яких дозволяє особі досягнути бажаного результату із меншими затратами зусиль і часу, дозволяє спрямовувати діяльність суб'єктів правовідносин на однакову реалізацію правових норм.

Крім того, внаслідок свого об'єктивного і суб'єктивного характеру правова допомога дозволяє усунути чималу кількість правових суперечностей, колізій, прогалин у законодавстві, які часто виявляються лише на практиці. Це значно сприяє підвищенню ефективності реалізації правових норм. Таким чином, завдяки здійсненню правової допомоги зміст багатьох норм права конкретизується в ході правової практики, узгоджується із вимогами інших правових норм, виявляються і долаються суперечності застосування законодавчих актів, заповнюються прогалини у праві тощо.

6. Правова допомога має надаватися на основі базових принципів. До найважливіших з них належать такі: принцип загальності або демократичності (правова освіта та правова допомога доступна для будь-якої людини незалежно від її соціального становища і походження, віку, національності, статі і т. ін.); принцип творчого ставлення до практичного застосування юридичних знань і навиків. Правову допомогу не можна зводити лише до здобуття і споживання правових знань. Правову освітню діяльність сьогодні необхідно розуміти як діяльність не стільки репродуктивну, що відтворює, скільки як продуктивну, творчу, у процесі якої громадяни не лише засвоюють правові знання й способи їх використання, а й самі створюють новий соціально значущий досвід у правовій сфері; діяльність із надання правової допомоги повинна бути організована відповідно до суспільної природи будь-якої діяльності людини (надання юридичних консультацій, ознайомлення з новелами в законодавстві, вивчення вітчизняної і світової практики, проведення популярних лекторіїв для населення з метою ознайомлення їх з правами, обов'язками та гарантування цих прав державою тощо); принцип єдності правового навчання і правового виховання; принцип єдності теорії і практики в системі юридичної освіти; принцип єдності всієї системи правової освіти, що забезпечує кожній людині можливість послідовно пройти всі рівні освітньої підготовки від шкільного навчання і до професійної підготовки юриста; принцип системності освіти, що передбачає раціональну послідовність і взаємозв'язок навчальних дисциплін і

форм освітньої діяльності на основі найзагальніших логіко-дидактичних вимог до освіти; принцип безперервності освіти.

7. Питання вибору, пов'язане з філософсько-правовим феноменом правової допомоги, необхідно вивчати у двох площинах: як вибір особи, яка звертається за правовою допомогою; як вибір особи, котра надає правову допомогу.

Особа, яка має певні питання чи проблеми юридичного характеру, постає перед вибором методу їх розв'язання. Найчастіше люди звертаються за правовою допомогою для захисту своїх прав та свобод, відновлення вже порушених прав, отримання юридичної консультації, яка вбереже їх від певних дій, що можуть мати негативні наслідки. Особа, яка звертається за правовою допомогою з метою відновлення свого порушеного права, обирає законний шлях відстоювання своїх інтересів. Тобто така людина вже керується морально-етичними нормами, які лежать в основі закону. Таким способом вона може звернутися до судових чи правоохоронних органів, скористатися допомогою юриста приватної практики, послугами юридичних служб органів державної влади та місцевого самоврядування, консультацій, клінік.

8. Поряд із отриманням певних прав людина набула й певних обов'язків. Виконання цих обов'язків, дотримання норм, прописаних у законах, надає людині певні блага, і навпаки – невиконання прийнятих суспільством і державою приписів позбавляє її якогось конкретного блага чи певної їх сукупності. Тобто у кожному суспільстві та державі є своя система цінностей, яка на загальнодержавному рівні прописана у законах, а в суспільстві – морально-етичних принципах. На таких принципах повинні будуватися відносини в системах «людина – людина», «людина – суспільство», «людина – держава». Якщо ж гармонія у цих системах порушується, то в державі існує механізм її відновлення. Цим механізмом є правова допомога.

9. Аксиологія правової допомоги як філософсько-правового феномена можна визначити у двох площинах: культурній та інструментальній.

Право виступає одним із феноменів культури. Сукупність законів тієї чи іншої держави певною мірою складає картину суспільного життя. Культурні здобутки, відображені в системі норм та цінностей, властивих певному суспільству, мають безпосередній вплив на правотворчість, спосіб правового регулювання, форми вираження права. Завдяки цим елементам виникає правова культура, до надбань якої входять усі правові інститути. Правова допомога як цінність: сприяє налагодженню діалогу між людиною і суспільством, державою; ґрунтується на морально-етичних засадах, властивих конкретному суспільству; є динамічною, що вимагає від людини постійного вдосконалення знань, умінь та навичок; сприяє своєчасній та адекватній реакції на потреби людини у захисті чи відновленні порушених прав; формує пріоритети, які визначаються відповідно до розвитку суспільства та його потреб.

10. Феномен правової допомоги впорядковує життя суспільства. Його цінність полягає в тому, що така допомога: сприяє забезпеченню справедливості у відносинах між людьми; утримує рівновагу, яка забезпечує можливість нормального існування суспільства; є засобом вираження та дотримання політичних цінностей демократії, правової держави та

громадянського суспільства; забезпечує безпосередній зв'язок із мораллю, у суспільному житті виступає засобом для забезпечення її реалізації; виступає своєрідним посередником у разі суспільних нововведень, оскільки однією з функцій правової допомоги є роз'яснення законодавчих норм, їх тлумачення. Інструментом, який забезпечує цінність правової допомоги, виступають законність та правопорядок.

11. Для активного та якісного функціонування інституту правової допомоги повинна бути закладена основа. Цією основою має виступити правова доктрина як санкціонована державою легітимна система знань про дане явище у суспільному житті.

За допомогою правової доктрини можна чітко та логічно впорядкувати чинне законодавство, створити певну систему права, з цілісною та узгодженою структурою, що допоможе заповнити прогалини, наявні у правовій сфері, та сформувані шляхи для подальшого розвитку як правової системи загалом, так і правової допомоги як інституту зокрема. Правова доктрина повинна виступати фундаментом правової допомоги, оскільки саме вона має безпосередній вплив на правозастосування шляхом: розробки понятійно-категоріального апарату, залучення провідних науковців до роботи над конкретними нормативно-правовими актами, а також до надання допомоги в ролі експертів за необхідності тлумачення та застосування норм права, сприяння вдосконаленню юридичної техніки.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Гладун Г. І. Аксіологічне обґрунтування юридичної допомоги. *Порівняльно-аналітичне право*: Електронне наукове фахове видання. 2015. № 5. С. 342–345.

2. Гладун Г. І. Екзистенційний вимір юридичної допомоги як філософсько-правового феномену. *Актуальні питання публічного та приватного права*: науковий журнал. 2015. № 3/11. С. 233–237.

3. Гладун Г. І. Антропологічний вимір юридичної допомоги. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. Вип. 17. Т. 1. С. 28–31.

4. Гладун Г. І. Соціокультурне обґрунтування юридичної допомоги. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. № 2. С. 3–6.

5. Гладун Г. І. Юридична допомога як результат правової соціалізації людини. *Молодий вчений*: науковий журнал. 2016. № 8 (35). С. 70–73.

6. Гладун Г. І. Гносеологія юридичної допомоги в контексті правової соціалізації людини. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 4 (20). С. 14–17.

7. Гладун Г. І. Людиновимірність юридичної допомоги. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 25-26 грудня 2015 р.). Ужгород : УЖНУ, 2015. С. 261–265.

8. Гладун Г. І. Аксиоматика юридичної допомоги. *Развитие науки в XXI веке*: збірник статей ІХ Міжнародної заочної науково-практичної конференції (м. Харків, 30 грудня 2015 р.). Харків : Знание, 2015. С. 53–55.

9. Гладун Г. І. Філософсько-правове обґрунтування екзистенції юридичної допомоги. *Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 11–12 березня 2016 р.). Київ : НАУ, 2016. С. 138–140.

10. Гладун Г. І. Гносеологічна характеристика юридичної допомоги. *Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави*: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 25 березня 2016 р.). Одеса : ОДУВС, 2016. С. 38–39.

11. Гладун Г. І. Значення юридичної допомоги в демократизації громадянського суспільства. *Сучасний конституціоналізм: проблеми теорії та практики (до 20-ї річниці Конституції України)*: матеріали наукового семінару (м. Львів, 24 червня 2016 р.). Львів : ЛьвДУВС, 2016. С. 86–89.

АНОТАЦІЯ

Гладун Г. І. Правова допомога як соціальний феномен. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Хмельницький університет управління та права, Хмельницький, 2019.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню філософсько-правової концепції правової допомоги як соціально-правового феномена на основі застосування структури філософського знання (онтології, гносеології, методології, аксіології, антропології, праксеології). Зокрема, визначено особливості філософсько-правового аналізу правової допомоги, що дозволяють на основі загальнонаукової методології дослідження феномена правової допомоги сформулювати його із доктринально-ідеологічного, стратегічного та інструментального компонентів. Перші з них окреслюють той чи інший тип праворозуміння, другі – арсенал основних засобів досягнення мети, треті дають змогу виробити у дослідника сукупність стійких уявлень про право та досліджуваний об'єкт.

Обґрунтовано гносеологічну мотивацію правової допомоги на основі її дослідження у соціально-правовому вимірі, що сприяло більш структурованому і систематизованому усвідомленню внутрішньої структури права і правовідносин у суспільстві, визначенню внутрішніх зв'язків, що взаємодіють між різними сферами впливу права на суспільний стан, культуру, правову соціалізацію населення та розвинене розуміння структурно важливих принципів правової доктрини як фундаменту правової допомоги. Саме правова доктрина має безпосередній вплив на правозастосування шляхом: розробки понятійно-категоріального апарату, залучення провідних науковців до роботи над конкретними нормативно-правовими актами, а також до надання допомоги в ролі експертів за необхідності тлумачення та застосування норм права, сприяння вдосконаленню юридичної техніки.

Ключові слова: аксіологія, людина, правова допомога, суспільство, держава, суспільні відносини, філософія права.

АННОТАЦИЯ

Гладун Г. И. Правовая помощь как социальный феномен. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.12 – философия права. – Хмельницкий университет управления и права, Хмельницкий, 2018.

Диссертация посвящена исследованию философско-правовой концепции правовой помощи как социально-правового феномена на основе применения структуры философского знания (онтологии, гносеологии, методологии, аксиологии, антропологии, праксиологии). В частности, определены особенности философско-правового анализа правовой помощи, позволяющие на основе общенаучной методологии исследования феномена правовой помощи сформулировать его из доктринально-идеологического, стратегического и инструментального компонентов. Первые из них определяют тот или иной тип правопонимания, вторые – арсенал основных средств достижения цели, третьи позволяют выработать у исследователя совокупность устойчивых представлений о праве и исследуемом объекте.

Обоснована гносеологическая мотивация правовой помощи на основе ее исследования в социально-правовом измерении, что способствовало более структурированному и систематизированному осознанию внутренней структуры права и правоотношений в обществе, определению внутренних связей, взаимодействующих между различными сферами влияния права на общественное положение, культуру, правовую социализацию населения и развито понимание структурно важных принципов правовой доктрины как фундамента правовой помощи. Именно правовая доктрина имеет непосредственное влияние на правоприменение путем: разработки понятийно-категориального аппарата, привлечение ведущих ученых к работе над конкретными нормативно-правовыми актами, а также к оказанию помощи в роли экспертов при необходимости толкования и применения норм права, содействие совершенствованию юридической техники.

Ключевые слова: аксиология, человек, правовая помощь, общество, государство, общественные отношения, философия права.

SUMMARY

Hladun H. I. Legal aid as a social phenomenon. – Qualification scientific work as a manuscript.

The thesis for a scientific degree of candidate of Legal Sciences in speciality 12.00.12 – Philosophy of Law. – Khmelnytsky University of Management and Law, Khmelnytsky, 2018.

The dissertation is devoted to the outline of the philosophical and legal concept of legal assistance as a social and legal phenomenon on the basis of the application of

the structure of philosophical knowledge (ontology, epistemology, methodology, axiology, anthropology, praxeology).

In particular, the peculiarities of the philosophical and legal analysis of legal aid are determined, which allow to formulate it from the three components of the doctrinal-ideological, strategic and instrumental principles based on the general scientific methodology of the study of the phenomenon of legal aid. The first of them outline one or another type of legal thinking, the second one is the arsenal of the main means of achieving the goal, the third one enables to develop a set of stable representations about the right and the object under investigation from the researcher.

The philosophical and legal axiology of the concept of "legal aid" was revealed, which allowed to more fully disclosing the structure of assistance as a phenomenon. According to the helpers, there is no rigid consolidation of the subject-object roles. Such advantages are because virtually all principles, concepts and definitions of the system approach are adequately expressed in the conceptual content of assistance. Mainly, we are talking about the organic implementation of the conceptual content of the assistance of such concepts as structure, process, function, state, systemic effect.

The legal aid as a philosophical and legal phenomenon within the limits of legal socialization of a person is investigated, which confirms the position of the author, when during the provision of legal assistance, a person, socializing, not only passively perceives various influences (in particular educational ones), but gradually moves from the position of ' the object of legal influence on the position of the active subject of legal relations. In the process of legal socialization a person as an active participant in the provision or receipt of legal assistance, the individual participates in these social relations, changing and becoming an active participant in the legal sphere.

The dissertation thesis substantiates the epistemological motivation of legal aid on the basis of the study of the socio-legal dimension of legal aid, which contributed to a more structured and systematic awareness of the internal structure of law and legal relations in society, the definition of internal ties that interact with different spheres of the influence of law on the social state, culture and legal socialization of the population as well as the developed understanding of structurally important principles of legal doctrine as the basis of legal aid, since it itself It has a direct impact on law enforcement through: the development of a conceptual-categorical apparatus, the involvement of leading scholars in the work on specific regulations, as well as the provision of assistance in the role of experts in the need to interpret and apply the law, to promote the improvement of legal technology.

It is noted that legal assistance, as well as any other process of theoretical and practical human rights work, is closely linked to the process of cognition. The right, like other types of social norms in its essence, belongs to those basic forms and means by which the regulation of social behavior and social attitudes of people is carried out. It is right in the most concentrated form that reflects the objective need of modern society to streamline their actions, behavior and relationships in accordance with socially necessary rules.

Separation of social and legal epistemology of legal aid as a separate conceptual emphasis of the philosophical and legal dimension of legal aid is objectively

conditioned by the requirement of reflection in the legal reality of not only legal consciousness, its multiple components, the attempt to construct a holistic system of institutions of social and legal management of society, but also the deep the study of specific laws of the development of society, which unite the whole society as a whole, while emphasizing its subsystem of the fields. The needs to identify and actualize the categories of legal epistemology of legal aid are particularly relevant at the present time in connection with the construction of a rule-of-law state on the principles of a democratic society and in conditions where a violent social life, including in the field of law, is characterized by a multifaceted, significant internal contradiction and dynamism. Without an epistemological approach to the reflection of legal categories without theoretical understanding and the need to broaden the understanding of legal realities and their impact on the practical activities of subjects of legal relations, one cannot create a coherent picture of the life of a society with all its social subsystems, including the legal sphere of society's life

It is concluded that legal assistance as a type of social and legal regulation of relations, not only legal, but also in a much broader sense, in society, has a direct influence on the processes of socialization of the individual, orienting the individual in the diversity of social life. Through the direct application of legal practice and acquired legal experience in resolving problems with which the participants of the relationship meet, it creates certain patterns of action, the commission of which allows a person to achieve the desired result with less effort and time, allows the directing of the activities of the subjects of legal relations in the course of the same implementation legal norms, including their enforcement.

Key words: axiology, man, legal assistance, society, state, public relations, philosophy of law.

Підписано до друку 27.12.2018. Зам. № 136
Обсяг 0,9 друк. арк. формат 60x90/16. Наклад – 100 прим.

Надруковано у Хмельницькому університеті управління та права
29013, м. Хмельницький, вул. Героїв Майдану, 38
Тел. : (0382) 71-75-91